

ФУНКЦІОНУВАННЯ В ТЕКСТІ ЛЕКСИКО- ТЕРМІНОЛОГІЧНИХ ТА ГРАМАТИЧНИХ СТРУКТУР

МОДАЛЬНА СЕМАНТИКА ФОРМ КОН'ЮНКТИВА В УМОВНИХ РЕЧЕННЯХ В ЛАТИНСЬКІЙ МОВІ (НА МАТЕРІАЛІ ТЕКСТУ НОВОГО ЗАПОВІТУ)

© Андрейчук Н.І., Магійович Н.О.,* 2000

ДУ “Львівська політехніка”

*ЛНУ ім. І.Франка

Модальність (від лат. *modus* – міра, спосіб) – мовна універсалія, що належить до основних категорій природної мови. У цій категорії відображена складна взаємодія між чотирма чинниками комунікації: мовцем, співрозмовником, змістом висловлювання та дійсністю. Модальність – обов’язкова ознака будь-якого висловлювання, одна з категорій, що формує речення. Речення, на відміну від слова чи словосполучення, позначає певну актуалізовану, тобто певним чином співвіднесену з дійсністю, ситуацію. Так, слово “ніч” (*nox*) лише називає певне явище природи і є лише мовним вираженням поняття “ніч”. Речення “Ніч.” передає явище ночі вже як факт дійсності, відповідне явище для автора речення і для адресата актуалізації. Воно отримало – хоча явним способом у даному реченні не виражену – модальну характеристику (мовець розглядає відповідне явище як реальність), а також певну часову перспективу – план теперішнього, минулого чи майбутнього. Простіше актуалізація здійснюється у реченні, що містить особову форму дієслова, якому властиві морфологічно закріплені показники модальності і часу. Актуалізація як синтаксичне явище має назву *предикативність*. Її складають в сукупності категорії модальності і темпоральності. Предикативність – синтаксична категорія, що формує речення. Предикативність відносить зміст речення до дійсності і тим самим робить його одиницею, призначеною для повідомлення. Оскільки віднесення змісту речення до дійсності передбачає розміщення в певному часовому і модальному (реальному чи нереальному) плані, то і предикативність є нерозривною єдністю двох синтаксичних категорій – часу і способу [8].

Отже, модальний аспект властивий кожному реченню. Навіть бездієслівні речення осмислюються як такі, що належать до того чи іншого плану, але імпліцитно. Граматичними засобами модальний план виражається тільки в дієслівних реченнях. Основний модальний план представляє ситуацію, що описується як реальна/нереальна. Основним засобом оформлення модальності в цьому випадку є категорія дієслівного способу.

У нашій статті будемо називати логіку об’єктивних відношень, властивих мові, що є складовим елементом будь-якої синтаксичної побудови, об’єктивною модальністю. На синтаксичному рівні об’єктивна модальність подана протиставленням форм дійсного способу формам умовного та наказового способів. Категорія дійсного способу

(indicativus) має об'єктивну модальну семантику реальності. Більшість дослідників диференціюють категорію модальності за таким аспектом, як протиставлення об'єктивної і суб'єктивної модальності. За визначенням В. М. Бондаренка, модальність – це мовна категорія, що вказує на характер об'єктивних зв'язків, відображених у змісті речення (об'єктивна модальність) і на ступінь достовірності змісту того ж речення з точки зору того, хто говорить (суб'єктивна модальність) [3].

Мова володіє арсеналом засобів модифікації основного модального плану. Це, насамперед, модальні слова і конструкції. Модальне значення, що передається такими засобами, утворює ніби другий шар модальних значень у смисловій структурі висловлювання, оскільки вони накладаються на граматичну основу речення, що вже має модальне значення. Слід підкреслити, що з включенням у зміст речення модальних значень “другого шару”, в модальну семантику речення вноситься суб'єктивний струмінь. Загальний модальний план представляється як такий, що пройшов через призму його оцінки автором речення. Загальне модальне значення, що передається способом дієслова, може підсилювати або навпаки послаблювати модальне значення другого порядку. Вживання модальних слів і конструкцій, вже хоча б в силу їх структурної необов'язковості, вносить у модальний зміст речення значення, яким притаманна ознака суб'єктивного забарвлення. Сміслову основу суб'єктивної модальності утворює поняття оцінки в широкому розумінні слова, що містить не лише раціональну оцінку повідомлення, але і різні види емоційної реакції.

Значення об'єктивної і суб'єктивної модальності не суперечать одне одному і виступають як компоненти модальної характеристики речення. Модальність як суттєва конструктивна ознака кожного речення є формоутворюючим засобом того чи іншого висловлювання. Будь-яке висловлювання конструюється на основі нормативно визначених положень граматики і містить, як правило, предикативну опозицію. Кожне речення має деякі певні об'єктивні і суб'єктивні з точки зору відправника мовлення семантичні основи, якусь певну смислову спрямованість, які відповідно оформляються засобами мови [7].

У всіх мовах формою умовного способу дієслова виражається модальність дійсності – одної з трьох різновидностей об'єктивної модальності. Ці три різновидності, а саме: дійсність, можливість та необхідність, відображають точку зору на суть модальності у формальній логіці (науці про судження). У логіці модальність судження розглядається як форма думки. Судження класифікуються як судження можливості, дійсності та необхідності залежно від характеру відношень між предметом судження і його ознакою. Ознака мислиться як можливо, дійсно чи необхідно властива [3]. Дієслово в умовному способі (conjunctivus) вказує на такий зв'язок між граматичним суб'єктом (підметом) і дієсловом-присудком, котрий міг би мати місце при наявності певної умови, однак який насправді не мав місця в дійсності, тобто на нездійснену можливість.

Щоб проілюструвати дані положення, використаємо текст Нового Заповіту (Євангеліє від Матфея, Марка, Луки та Іоанна) [1].

М.А. Тарівердієва пропонує вважати модальність висловлювання основним семантичним параметром, що визначає граматичну форму умовних речень. Умовні речення у латинській мові вводяться сполучниками *si* – якщо, *nisi* (*ni*) – якщо не (коли заперечення належить до умови в цілому), *si non* – якщо не (коли заперечення належить

до окремого слова). Підрядне речення утворює разом з головним умовний період (умовне речення – протазис, головне – аподозис). За основу характеристики умовних речень в латинській мові береться співвідношення з дійсністю змісту існуючої чи передбачуваної умови (протазису). Обов'язковість використання дієслова-присудка протазису умовних речень реального типу у формах індикативу є проявом переконаності мовця в тому, що повідомлення відповідає дійсності. В умовному реченні потенціального типу зміст протазису трактується як такий, що не відповідає дійсності у момент формування висловлювання, але можливий в майбутньому. І, накінець, зміст протазису умовного речення ірреального типу інтерпретується мовцем як такий, що не реалізований в теперішньому чи минулому. Невідповідність дійсності виражається у використанні в протазисі форм кон'юнктива. Умовні речення відрізняються від інших складнопідрядних речень характером смислової залежності між частинами висловлювання. В умовних реченнях вихідним смисловим елементом є частина, що вводиться сполучником – протазис. Зміст аподозиса логічно слідує за змістом протазису.

Проаналізуємо конкретне вживання граматичних форм в умовних реченнях потенціального та ірреального типу. Традиційна класифікація умовних речень спрямована в першу чергу на аналіз дієслівних форм в кон'юнктиві.

Casus potentialis. Означає умову і наслідок, здійснення яких видається мовцю хоч і можливим в майбутньому, але не очікується. В протазисі і аподозисі вживається *praes. conj.* для вираження недоконаного (тривалого) виду і *perf. conj.* для вираження доконаного (нетривалого) виду.

Caecus autem si caeco ducatum praestet, ambo in facam cadunt – а коли сліпий водить сліпого, обоє до ями впадуть. (*Secundum Matheum, 15.14*).

Et si scandalizaverit te manus tua, abscide illam – і коли рука твоя спокушає тебе – відітни її. (*Secundum Marcum, 8.43*)

Nam quem ferret, si parentem non ferret suum – від кого другого він би стернів, якби не стернів від свого батька. (*Secundum Mattheum, 16.4*)

Si cuius frater mortuus fuerit, et dimiserit uxorem, et filios non reliquerit, accipiat frater eius uxorem ipsius et resuscitet semen fratris – як помре кому брат і полишить дружину, а дітини не полишить, то нехай його брат візьме дружину його та й відродить насіння для брата свого. (*Secundum Marcum, 12.19*)

Іноді в потенціальному типі *perf. conj.* поєднується з *praes. conj.* У таких випадках він часто означає дію доконаного виду, яка передує дії недоконаного виду, вираженій за допомогою *praes. conj.* Нечасте вживання в умовних реченнях потенціального типу форм *perf. conj.* пояснюється, мабуть, тим, що коли яка-небудь дія розглядається як можлива у часовій перспективі, скерованій у майбутнє, більш природно уявляти її тривалою, ніж завершеною.

Casus irrealis. Означає умову і наслідок як явно суперечні дійсності в теперішньому або минулому. *Imperf. conj.* як в протазисі, так і в аподозисі означає дію недоконаного

(тривалого) виду, протилежну дійсності в теперішньому часі. Plusquamperf. conj. як в протазисі, так і в аподозисі означає дію доконаного (нетривалого) виду, протилежну дійсності в минулому часі. В протазисі і аподозисі ірреального типу можуть бути однакові часи, тобто в обох imperf. conj. або plusquamperf. conj. Але можуть бути і різні, тобто в одному – imperf., в іншому – plusquamperf. Вживання кон'юнктива в умовних реченнях ірреального типу можна зіставити з його незалежним вживанням у значенні conj. potent., у деяких випадках у значенні conj. optat.

Domine, si esses hic, frater meus non fuisset mortuus – коли б, Господи, був ти тут, то не вмер би мій брат. (*Secundum Ioannum, 10.21*)

Si fuissemus in diebus patrum nostrorum, non essemus socii eorum in sanguine proferatur – якби ми жили за днів наших батьків, то ми б не були спільниками їхніми в крові пророків. (*Secundum Matthaeum, 23.30*)

Si non venissem et locutus fuissetis, peccatum non haberent – коли б я не прийшов і до них не сказав, то не мали б гріха. (*Secundum Ioannem, 15.22*)

Si cognovissetis me, et patrem meum utique cognovissetis – коли б то були ви пізнали мене, ви пізнали були б і мого отця. (*Secundum Ioannem, 14.7*)

Зіставляючи форми дієслів в умовних реченнях в латинській мові і їх значення, можна помітити, що форми praes. conj. та imperf. conj. характерні для нефінальних дієслів (таких, що позначають дію, яка за своєю природою не передбачає кінця: дієслова буття, відношення, сприйняття, загальних дій і занять), а perf. conj. та plusquamperf. conj. для фінальних дієслів (таких, що позначають дію, яка за своєю природою може мати кінець).

Якщо використання в умовних реченнях різних часових форм зумовлено семантикою відповідних дієслів, то чергування способів, що позначають відповідно реальність/ірреальність дії (індикатив / кон'юнктив), викликане суб'єктивною причиною – оцінкою мовця. З особливою очевидністю це виявляється у використанні дієслівних форм різних способів у “змішаних” умовних періодах. Використання в аподозисі різних дієслівних форм при протазисі реального типу відображає неоднакову модальну оцінку мовцем змісту аподозиса: вказівку на відповідність змісту аподозиса об'єктивній дійсності (індикатив), вираження бажання, щоб даний стан речей відповідав об'єктивній дійсності (імператив, кон'юнктив).

Praes. conj. та imperf. в аподозисі “змішаного” умовного періоду використовується при побудженні адресата до будь-яких дій (з одночасним мотивуванням цих дій – протазис з дієсловом в індикативі). Таке вживання кон'юнктива в аподозисі зіставлено з його функціями в незалежному реченні (conj. adhort., conj. prohib. etc), що передають оціночне відношення мовця до відображуваного. Можливий і зворотній розподіл способу дієслів: при вживанні в протазисі форм кон'юнктива (“можливий світ”) – індикатив у аподозисі (зміст якого трактується мовцем як реальна ситуація):

Si filius Dei es, dic lapidi huic ut panis fiat – якщо ти син Божий, скажи цьому каменеві, щоб хлібом він став. (Secundum Lucam, 4.4.).

Незбігання способів дієслів в протазисі і аподозисі “змішаних” умовних періодів свідчить про те, що модальність аподозиса складається не залежно від модальності протазису, а так, ніби аподозис являв собою самостійне висловлювання. У тих випадках, коли в “змішаних” умовних періодах дієслово протазису стоїть у кон’юнктиві, а дієслово аподозиса – в індикативі, формування модальності аподозиса можна уявити собі так: мовець ніби “занурюється в середовище”, “бачить” ситуацію, відображену в протазисі, як реальну подію. Існують й інші пояснення. Деякі вчені вважають, що зміст аподозиса “змішаних” умовних періодів являється логічним наслідком із змісту протазису. Логічний наголос в таких реченнях опускається. Дані умовні періоди можна назвати “еліптичними”. Однак при аналізі тексту Нового Заповіту прикладів на таке вживання дієслівних форм не виявлено. Такі складні конструкції взагалі не характерні для тексту Біблії.

Грунтуючись на вживанні дієслівних форм, можна зробити висновок, що зміст протазису і аподозиса умовних речень потенціального та ірреального типу відображає уявний стан речей, “можливий світ”. Можна сказати, що в умовних реченнях отримує аналітичне втілення формування модального змісту будь-якого висловлювання, якщо під час формування його модальності виділяти дві послідовні семантичні операції: утворення внутрішньої модальної рамки – фіксування об’єктивного стану речей, а потім характеристику пропозиції як актуальної (дійсної, тобто такої, що відображає конкретну дію). Значення потенціальності та ірреальності є варіантами модального значення “можливий світ” – у його відношенні до теперішнього чи минулого. Розмежування цих значень ґрунтується на формальних дієслівних показниках: часових формах дієслова. В нормативних граматиках стверджується: через *praes. et perf. conj.* позначається ситуація, можлива в теперішньому або майбутньому, через *imperf. conj.* – ірреальність в теперішньому, *plusquamperf. conj.* ірреальність в минулому. Отже, при поясненні вживання дієслівних форм в умовних реченнях потенціального та ірреального типу виявляється, що модальні і часові характеристики передбачуваних ситуацій тісно переплетені між собою.

Отже, ми намагались довести, що вибір дієслівних форм в умовних реченнях зумовлений модальною характеристикою компонентів умовного періоду – протазису й аподозиса, а також семантикою дієслів, що використовуються. Конкретний контекст і комунікативна ситуація створюють передумови для різноманітних лексико-граматичних варіантів. Вживання дієслівних форм в протазисі та аподозисі автономне і залежить лише від змісту висловлювання і комунікативної ситуації.

Прагматика модальності як мовної категорії в сучасному граматичному вченні є областю мовознавства, що не має однозначного розв’язку. Досліджуючи синтаксичні засоби реалізації модальних відношень в латинській мові, приходимо до таких висновків:

1. Модальність можна оцінювати як граматичну категорію, тісно пов’язану з логікою мислення.

2. Найефективніше науковий аналіз модальності здійснюється в умовах її реалізації в реченні. Теорія і практика визначення суті модальних відношень в латинській мові будується на граматичній основі.

3. Об'єктивна модальність, що реалізується матеріальними засобами латинської мови, зафіксованими в нормативній граматиці, передбачає використання ідентифікованих мовних одиниць, що виражають модальне значення.

4. Модальні засоби латинської мови відзначаються різноаспектністю та різноплановістю.

1. Біблія, перекл. І. Огієнка, Лондон, 1962. (*Novum Testamentum graecae et latinae, Collatio Evangelii a Frid Blass editi*). 2. Блох М.Я. *Теоретические основы грамматики*, М., 1976. 3. Бондаренко В.И. *Аналитические и синтетические способы выражения модальности // Иностранные языки в школ.* 1978. №4. Дворецкий И.Х. *Латинско-русский словарь*. М., 1976. 5. Кодухов В.И. *Общее языкознание*. М., 1974. 6. *Лингвистический энциклопедический словарь*. М., 1990. 7. Немец Г.П. *Актуальные проблемы модальности в современном русском языке*. Ростов-на-Дону, 1991. 8. Немец Г.П. *Грамматические средства выражения модальности в русском языке*. Харьков, 1991. 9. *Святе Письмо. Ukrainian Bible*, 1991. 10. Соболевский С. И. *Грамматика латинского языка*. М., 1950. 11. Струк Т.М. *Конструкції з двома модальними дієсловами в німецькій мові // Іноземна філологія*. 1970. №22. 12. Таривердиева М.А. *От латинской грамматики к латинским текстам. Латинское предложение: форма и смысл*. М., 1997. 13. Таривердиева М.А. *О формах выражения эпистемической модальности в латинском языке // Иностранная филология*. 1983. №70. 14. Тронский И.М. *Общеиндоевропейское языковое состояние*. Л., 1967. 15. Чернюх Б.В. *Модальна семантика форм індикатива в латинській мові // Іноземна філологія*. 1995. 108. 16. Admoni W. *Der deutsche Sprachbau*. М.-Л., 1966. 17. Schendels E. *Deutsche Grammatik*. М., 1988.

БІБЛЕЇЗМИ З ТОЧКИ ЗОРУ КОГНІТИВНОЇ СЕМАНТИКИ

© Андрейчук Н.І., Карамішева І.Д., 2000

ДУ “Львівська політехніка”

Розвиток прикладної і структурної лінгвістики за останні три десятиліття дав поштовх до перегляду багатьох лінгвістичних проблем. Було зроблено спробу переосмислити фундаментальні мовознавчі поняття та запропоновано нові методи дослідження. Зокрема, у зарубіжній лінгвістиці з'явилися праці, в яких розглядається ідіоматика з точки зору когнітивної лінгвістики [2,3,4,5,6]. Розгляд ідіоматики зосереджено на таких питаннях, як концептуальна складність ідіом (conceptual complexity), концептуальний малюнок (conceptual mappings), що відповідає за значення ідіом, мотивованість ідіом та когнітивні механізми, на яких базуються ідіоми, зокрема такі, як метафора, метонімія та конвенційне знання (conventional knowledge). Метафора та метонімія розглядаються як когнітивні механізми, які опосередкованим чином об'єднують ідіоматичне значення та сферу чи сфери знань (a domain of knowledge). Зокрема, автори Жолтан Ковецес та Петер Шабо [3] аналізують відмінності у сприйнятті ідіом з точки зору традиційної та когнітивної семантики. Поряд з Лакофом, вони розглядають такі когнітивні механізми